

پرو، شہرہ گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی

موسیقی امع علوم انسانی

پیوند شعر و موسیقی آوازی

میزان‌بندی‌های مختلف برای یک شعر تاکنون در تمامی اشعاری که ریتم آنها در موسیقی نوشته شد (به جز موارد استثنایی که توضیح داده شده است)، هجاهای کوتاه و بلند در جای خود قرار گرفتند، ولی میزان‌بندی اولیه برخی اشعار با وزن اصلی‌شان (از نظر موسیقی) اندکی متفاوت است. برای مثال، در شعر زیر - که ظاهراً در میزان ۶/۴ جای می‌گیرد - برخلاف موارد یاد شده در گفتارهای پیشین، برخی از هجاهای «بلند» در جای «کوتاه» قرار می‌گیرد:

برداشته ربای می زد یکی ترانه

-- U - U - - - - U - U - - -

دیدم نگار خود را می گشت گرد خانه

-- U - U - - - - U - U - - -

(مولوی)

dī - dam ne - gā - re xod rā mī - gašt ger - de xā - ne
bar - dāš - te ro - bā - bī mī - zad ye - kī ta - rā - ne

هجای «دم» در کلمه «دیدم» و «زد» در کلمه «می زد» هر دو هجای «بلند» هستند ولی در میزان بندی 6/8 در جای هجای «کوتاه» قرار می گیرند. برای رفع این نارسایی می توانیم میزان بندی آن را تغییر دهیم بدون آنکه ارزش هجای کوتاه آن جابه جا شود:

dī - dam - ne - gā - re xod rā mī - gašt ger - de xā - ne
bar - dāš - te ro - bā - bī mī - zad ye - kī ta - rā - ne

به این ترتیب، ضمن اینکه کشش هجاهای بلند «دم» (در مصراع اول) و «زد» (در مصراع دوم) رعایت شده، ارزش ریتم هجای «کوتاه» نیز نسبت به میزان بندی پیشین (6/8) تغییر نکرده و به صورت «چنگ» باقی مانده است. ولی در ارزش کشش هجاهای «کشیده» (= بلند + کوتاه) تغییراتی داده شده و به علت نیاز به امتداد بیش تر هجاهای «گشت» و «داش» ریتم های بلندتری منظور شده است. اینک می توانیم نسبت کوتاه و بلند ریتم ها را با هم تغییر دهیم و آن را در میزان بندی دیگری بنویسیم، بدین شکل:

dī - dam ne - gā - re xod rā mī - gašt ger - de xā - ne
bar - dāš - te ro - bā - bī mī - zad ye - kī ta - rā - ne

همان گونه که قبلاً گفته شده است، هجاهای «ته = بت» در کلمه «برداشته» و «به = بن» در کلمات «خانه» و «ترانه»

هجاهای کوتاهی هستند که از نظر ضرورت شعری درجای هجای «بلند» واقع شده‌اند و ما هم آنها را هجای «بلند» محسوب کرده‌ایم.

باتوجه به تغییراتی که در ریتم موسیقایی بالا حاصل شد، به این نتیجه می‌رسیم که برای هجاهای یک شعر معین می‌توان ریتم‌ها و میزان‌بندی‌های گوناگونی نوشت، مشروط بر اینکه طبق موارد گفته شده، هر یک از هجاها - به ویژه هجاهای کوتاه - به درستی درجای خود قرار گیرند تا بدین ترتیب انطباق ریتم شعر و موسیقی آوازی به خوبی انجام پذیرد.

نمونه‌های دیگر:

مده از دست در پیری شراب ارغوانی را شراب کهنه از دل می‌برد یاد جوانی را
 - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U

(صائب)

در وهله نخست چنین به نظر می‌رسد که شعر بالا در میزان 6/8 جای می‌گیرد، ولی پس از نت‌نگاری ریتم شعر متوجه می‌شویم که مانند نمونه پیشین، هجاهای «بلند» آن در هفت مورد در جای هجای «کوتاه» قرار گرفته است، بنابراین باید ریتم مناسبی برای آنها در نظر گرفت. این نارسایی در میزان‌بندی‌های 9/8 و 3/4 (که نشانه «X» دارد) برطرف می‌شود:

The image shows two musical staves for a poem. The first staff is for the first verse, written in 6/8 time. It features a vocal line with lyrics and a piano accompaniment with time signatures of 3/4, 4/4, and 3/4. The second staff is for the second verse, written in 9/8 time, also with a vocal line and piano accompaniment in 3/4 time. Both staves include 'U' marks above notes to indicate long syllables and 'X' marks above notes to indicate short syllables. The lyrics are in Persian.

یادآوری 1) برای آنکه کلمه «دست» (در مصراع اول) که هجای «کشیده» است با کشش بیشتری به کار برده شود، تغییرات موقتی در تعداد ضرب‌های میزان داده شده، به طوری که در ادامه میزان‌بندی 9/8 یک میزان 12/8 و در ادامه میزان‌بندی 3/4 یک میزان 4/4 منظور شده است. البته به کارگیری این تمهید برای افزایش کشش هجاها بدان معنا نیست که

ریتم منظور شده در موسیقی درست برابر با نشانه هجای «- u» است، بلکه این گونه تغییرات در ادامه جمله بندی موسیقی یکی از امکانات وسیع موسیقایی است که بنا به نظر نواساز آگاه و نیاز آهنگ شعر می توان برای افزایش کشش برخی از هجاهای «کشیده و کشیده تر» و حتی «بلند» به کار برد.

یادآوری (۲) با اینکه «د» در کلمه «یاد» هجای کوتاه است و در میزان بندی $\frac{6}{8}$ نیز ریتم کوتاه برای آن به کار رفته است ولی چون هجای مزبور بنا به اختیارات شاعری به جای هجای «بلند» به کار رفته، در میزان بندی های $\frac{9}{8}$ و $\frac{3}{4}$ نیز کشش هجای «بلند» برای آن در نظر گرفته شده است.

شعری دیگر:

کز بلبلان برآمد فریاد بی قراری

-- u - u - - - - u - u - -

چونست حال بستان ای باد نوبهاری

-- u - u - - - - u - u - -

(سعدی)

در شعر اخیر به موارد زیر توجه شود:

- ۱) در میزان بندی $\frac{9}{8}$ سه مورد هجاهای «بلند» (که در میزان $\frac{6}{8}$ اولیه در جای هجای «کوتاه» واقع شده بود) در جای مناسب خود قرار گرفته است: الف) هجای «با» در کلمه «یاد»، ب) هجای «کز»، پ) هجای «فر» در کلمه «فریاد».
- ۲) همان گونه که در نمونه های پیشین آمده است برای یک هجای معین (مانند هجای «کشیده») به نسبت امکانات میزان می توان کشش های متفاوتی به کاربرد که این موضوع ناشی از امکانات وسیع موسیقایی است. بنابراین، برای هجای «نست» در کلمه «چونست» در میزان بندی $\frac{6}{8}$ کشش «سیاه» (برابر با $\frac{2}{4}$ ضرب هر میزان) و در میزان بندی $\frac{9}{8}$ کشش

«سفید نقطه دار» (برابر با دو ضرب هر میزان) و در میزان بندی $\frac{3}{4}$ کشش «سفید» (برابر با دو ضرب هر میزان) به کار رفته و باید گفت که در میزان های $\frac{9}{8}$ ، $\frac{3}{4}$ کشش مناسب تری برای این هجا منظور شده است.

۳) برخلاف نمونه قبل (که یک ضرب به میزان های $\frac{9}{8}$ و $\frac{3}{4}$ اضافه شده بود) در مصراع دوم شعر اخیر یک ضرب از میزان های $\frac{9}{8}$ و $\frac{3}{4}$ کسر شده و در نتیجه به میزان های $\frac{6}{8}$ ، $\frac{2}{4}$ تبدیل شده اند. به این ترتیب روشن می شود که امکان هر گونه تغییر منطقی در انتخاب ریتم ها و میزان بندی موسیقی اشعار وجود دارد و این موضوع از ویژگی کارهای هنری است. موسیقی دانان مختلف می توانند براساس یک شعر معین آثاری به وجود آورند که ضمن برخورداری از اصول و قواعد مربوط، کاملاً با یکدیگر متفاوت باشد.

نمونه دیگری از میزان بندی و ریتم موسیقایی شعر پیشین:

$\frac{2}{4}$ | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |

ču - nast hā - le bos - tān ey bā - de now - ba - hā - rī
 kaz bol - bo - lān ba - rā - mad far - yā - de bī - qa - rā - rī

همین ریتم در مقیاس بزرگتر:

$\frac{2}{3}$ | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |

ču - nast hā - le bos - tān ey bā - de now - ba - hā - rī
 kaz bol - bo - lān ba - rā - mad far - yā - de bī - qa - rā - rī

به طور کلی، چون از نظر مفاهیم شعری اجرای سریع نمونه های بالا در موسیقی آوازی مناسب به نظر نمی رسد، از آرایه ریتم شعر بالا در مقیاس کوچک تر صرف نظر شده است. در صورت لزوم، اشعار مناسب را می توان با ضرب های نسبتاً تند نیز در موسیقی آوازی به کار برد.

شعری دیگر:

کشتی نشستگانیم^(۳) ای باد شرطه برخیز باشد که باز بینیم دیدار آشنا را (حافظ)
 - - - - - u - u - - - - - u - u - - - - - u - u - - - - -

چند نمونه از ریتم شعر فوق در میزان بندی های مختلف چنین خواهد شد:

6/8
 kās - tī ne - šās - te - gā - nīm ey bā - de šor - te bar - xīz
 2/4
 8/8
 3/4
 نوعی دیگر
 3/4

6/8
 bā - šad ke bāz - bī - nīm dī - dā - re āš - nā - ā
 2/4
 12/8
 4/4
 نوعی دیگر
 3/4

به طوری که دیده می شود و در قبل نیز به آن اشاره شد، برای یک شعر می توان ریتم ها و میزان بندی های مختلفی را به کار برد و در صورت لزوم محل هجاها را در ضرب های میزان تغییر داد و حتی در ادامه جمله نیز میزان بندی را عوض کرد بدون آنکه هجاها کوتاه و بلند کیفیت خود را از دست بدهند.

دلا دیوانه شو دیوانگی هم عالمی دارد

--- U --- U --- U --- U

ز هشیاران عالم هر که را دیدم غمی دارد

--- U --- U --- U --- U

(آغاییگم)

به طوری که دیده می شود هر رکن شعر بالا از یک هجای کوتاه و سه هجای بلند تشکیل شده و (به دلیل عدم استفاده از اختیارات شاعری) ریتم هر دو مصراع یکی است. حال اگر کشش های «چنگ» و «سیاه» را به ترتیب برای هجاهای «کوتاه» و «بلند» در نظر بگیریم در نخستین مرحله، میزان بندی آن چنین خواهد شد:

شعر بالا از جمله اشعاری است که اگر در میزان بندی 9/8 قرار گیرد، چنگ سوم هر میزان آن، هجای «بلند»ی است که اجباراً در جای هجای «کوتاه» قرار می گیرد. بنابراین می توان میزان بندی های دیگری را برای آن در نظر گرفت:

نوعی دیگر

ze hoš - yā - rā - ne ā - lam har ke rā dī - dam qa - mī dā - rad
de - lā dī - vā - ne šow dī - vā - ne - gī ham ā - la - mī dā - rad

هر یک از اوزان شعر فارسی به تناسب در میزان بندی مربوط به خود جای می گیرد. برای نمونه، ریتم شعر بالا در میزان 3/4 یا 9/8 بهتر جایگزین می شود زیرا رکن های آن همه به یک شکل در این میزان بندی واقع می شوند. البته ممکن است این نحوه برداشت موجب یک نواختی شود، ولی پس از آشنایی لازم با برداشت های مختلف در این زمینه، می توان نمونه های دیگری را جست و جو و تجربه کرد.

نمونه دیگری در وزن شعر پیشین با توجه به اینکه برای هجای «میست» در کلمه «چشمی است» هجای بلند و کوتاه در هم ادغام شده است:

جهان بس فتنه خواهد دید از آن چشم و از آن ابرو

--- U --- U --- U --- U

مرا چشمی است خون افشان ز چشم آن کمان ابرو

--- U --- U --- U --- U

(حافظ)

شعر دیگری در ریتم و میزان‌بندی نمونه پیشین با این تفاوت که در هر مصراع پنج هجا «-U-U-» کم‌تر دارد و می‌توان آن را در میزان‌بندی‌های بالا و یا نمونه‌های مناسب دیگر منظور کرد:

دلی دیرم خریدار محبت کزو گرم است بازار محبت
 - - U - - - U - - - U - - U - - - U - - - U

(باباطاهر)

شعری دیگر:

نهاده به سر در چمن تاج نرگس به دست اندرون دژ^(۴) و دینار دارد
 - - U - - - U - - - U - - U - - - U - - - U

(ناصرخسرو)

هر رکن شعر بالا از یک هجای کوتاه و دو هجای بلند تشکیل شده است که می‌توان آن را در میزان‌بندی‌های مختلف از جمله در نمونه‌های زیر منظور کرد:

به دو نکته زیر توجه شود:

- (۱) شعر بالا از جمله اشعاری است که هجاهای کوتاه و بلند آن به راحتی در میزان ۹/۸ جای می‌گیرد.
 - (۲) نمونه اول ۹/۸ چهارمیزانی است و نیم جمله آن در ضرب قوی تمام می‌شود، ولی نمونه دوم به سبب اینکه برای کلمه‌های «تاج» (در مصراع اول) و «نار» (در مصراع دوم) کشش بیشتری در نظر گرفته شده، پنج میزانی است و نیم جمله آن در ضرب ضعیف پایان می‌پذیرد.
- نمونه‌ای دیگر:

روشنی بخشم میان جمع و خود تنها بسوزم
 - - U - - - U - - - U - - - U - -

دوست دارم شمع باشم در دل شب‌ها بسوزم
 - - U - - - U - - - U - - - U - -

(رهمی معیری)

همه هجاهای بلند شعر بالا به سادگی در میزان 6/8 قرار نمی‌گیرد و برخی از آنها در جای ریتم کوتاه واقع می‌شود، بدین جهت به یک نمونه از ریتم و میزان‌بندی آن اشاره می‌شود و تجربه‌های دیگر را به علاقه‌مندان وامی‌گذاریم.

dust dā-ram šamāq bā - šam dar de - le šab - hā be - su - zam

row - ša - nī bax - šam mi - yā - ne jam - ōo xod tan - hā be - su - zam

نمونه‌های دیگر با تفاوت‌های اندک:

تو خسوتر ز ماهی من اشتباه کردم
 - - U - U - - - U - U - - - U - - -

دیشب تو را^(۶) ز خوبی تشبیه به ماه کردم
 - - U - U - - - U - U - - - U - - -

(فرخی یزدی)

dī - šab to rā ze xu - bī taš - bīh be māh - kar - dam

to xub - tar ze mā - hī man eš - te - bāh - kar - dam

بی‌شک ریتم‌ها و میزان‌بندی‌های دیگری نیز برای شعر فوق و یا اشعار پیشگفته می‌توان در نظر گرفت.

ز چشم خویشتن آموختم رسم رفاقت را که هر عضوی به درد آید به‌حالش دیده می‌گرید
 - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U

(پروین اعتصامی)

به دلیل امتداد هجای «خویش» در کلمه «خویشتن» و هجای «موخ» در کلمه «آموختم» کشش زیادتری در موسیقی برای این دو هجا منظور شده است و بنا به نیاز، میزان $\frac{3}{4}$ (در ادامه جمله موسیقی) به $\frac{4}{4}$ تبدیل شده است. البته بدون افزایش کشش نیز می‌توان هجاهای فوق را به کاربرد. چنانچه بخواهیم نسبت کوتاه و بلند هجاها زیاد نباشد می‌توانیم میزان‌های $\frac{3}{4}$ و $\frac{4}{4}$ را (مانند نمونه‌های پیشین) به $\frac{9}{8}$ ، $\frac{12}{8}$ تبدیل کنیم تا نسبت ریتم‌ها اندکی نرم‌تر شود.

گم شدم در خود چنان کز خویش ناپیدا شدم شسبمی بودم ز دریا غرقه در دریا شدم
 - U - - - U - - - U - - - U - - U - - - U - - - U - - - U -

(عطار)

یادآوری:

- ۱) استفاده از میزان $\frac{9}{8}$ (مانند نمونه‌های پیشین) برای شعر بالا مناسب نیست به ویژه که از نظر ارتباط با مفهوم شعر، موسیقی را به سبکی گرایش می‌دهد. بنابراین از آرایه نمونه $\frac{9}{8}$ آن صرف نظر شده است.
- ۲) برابر هجاهای کوتاه و بلند شعر بالا ریتمی در میزان‌بندی $\frac{3}{4}$ نوشته شده و در سطر اول نمونه زیر منظور شده است.
- ۳) در سطر دوم نمونه زیر، ریتم دیگری نوشته شده است که فقط در کشش کلمه «خویش» تفاوت اندکی با نمونه سطر اول دارد:

نوع عمی
دیگر

میزان هشتم میزان نهم

۴) با در نظر گرفتن کتشی بیش تر برای هجای «خویش» (در سطر دوم) و هجای «یا» در کلمه «دریا» (سطر چهارم)، این امکان به دست آمده است که (ضمن جابه‌جایی دو هجای «بلند و کوتاه» از ضرب دوم به ضرب سوم میزان‌های چهارم، هشتم و نهم)، هجای پایان نیم‌جمله‌ها به اول میزان بعد منتقل شود. از این گونه تغییرات به منظور جلوگیری از یکنواختی ریتم در تصنیف قطعات آوازی می‌توان استفاده کرد.

نمونه‌هایی در وزن‌های دیگر:

مشنوای دوست که غیر از تو مرا یاری هست یا شب و روز به جز فکر توام کاری هست (سعدی)
 - - - - U U - - U U - - U - - - - - U U - - U U - - U -

در میزان‌بندی 3/4 نمونه بالا برای هجای «کوتاه» دو ارزش کتشی منظور شده است، (شامل: چنگ و دولاچنگ) تا هجاهای «to ma» در مصرع اول و «re to» در مصرع دوم اندکی بیشتر از هجاهای کوتاه دیگر (که کتشی دولاچنگ دارند) کشیده شود. این گونه موارد را می‌توان برای تنوع ریتمی به کاربرد. ولی نباید فراموش کرد که در این مورد نیز هجای «کوتاه» به نسبت هجای «بلند» کوتاه‌تر ادا می‌شود.

شعری در وزن دیگر:

صبا باز با گل چه بازار دارد که هموارش از خواب بیدار دارد
 - - U - - U - - U U - - U - - U - - U - - U U - - U

فَعولن فَعولن فَعولن فَعولن فَعولن فَعولن فَعولن فَعولن

(ناصرخسرو)

ریتم شعر بالا برابر با وزن اشعاری است که در ابتدای گفتار پنجم جهت برابری میزان‌های موسیقایی اشعار کلاسیک فارسی به کار برده شد به اضافه یک هجای «بلند» در آخر که رکن پایانی را کامل می‌کند. همچنین باید یادآوری شود که وزن شعر بالا از جمله اوزانی است که در میزان‌بندی 6/8 جای می‌گیرد ولی به سبب به کارگیری چند مورد ادغام هجای «بلند + کوتاه» و نیز برای اراییه ریتم‌های آن در میزان‌بندی‌های مختلف، اینجا ذکر شده است:

نوعی دیگر

sa - bā bāz bā gol çe bā - zār dā - rad

نوعی دیگر

ke ham - vā - ra-šaz xāb bī - dār dā - rad

شعری در وزنی متفاوت با اوزان پیشین:

در نمونه زیر دو ریتم که نسبت آنها یکی است، در میزان بندی های مختلف به کار برده شده است:

نکند دانا مستی نخورد عاقل می درره پستی هرگز نهد دانا پی
 (سنایی) ----- U U ----- U U ----- U U ----- U U

na - ko - nad dā - nā mas - tī na - xo - rad ā - qel mey

dar ra - he pas - tī har - gez na - ne - had dā - nā pey

باید توجه شود که در ابتدای مصراع دوم ریتم‌های کوتاه و بلند به نسبت شروع مصراع اول جا به جا شده است که از اختیارات شاعری است و همین موضوع تغییر کوچکی را در نسبت میزان بندی $\frac{3}{8}$ (در ابتدای مصراع دوم) به دنبال داشته است.

بررسی ریتم و میزان بندی برخی اشعار دیگر

در پاره‌ای موارد قالب بندی میزان برخی از اشعار به سادگی مشخص نمی‌شود و باید کمی بیش از نمونه‌های پیشین مورد دقت قرار گیرد. از جمله شعرهای زیر که نمونه‌های مختلف ریتم و میزان بندی آنها بررسی می‌شود:

کس نیاموخت علم تیر از من که مرا عاقبت نشانه نکرد
 - - - U - U - - U - - U U - U - U - - U U

(سعدی)

همان‌گونه که دیده می‌شود در میزان بندی $\frac{3}{4}$ سه مورد کشش متفاوت: «چنگ، چنگ نقطه دار و سیاه» برای امتداد هجای «بلند» به کار برده شده و نیز کشش هجای «کشیده» با هجای «بلند» برابر است. برای مثال: در میزان اول $\frac{3}{4}$ برای هجای بلند «یا» و هجای کشیده «موخت» در کلمه «نیاموخت» هر دو کشش «سیاه» منظور شده است. این گونه موارد را باید جزو اختیارات موسیقایی به حساب آورد.

دوستان را کجا کنی محروم تو که با دشمنان^(۷) نظر داری
 - - - U - U - - U U - - - U - U - - U -

(سعدی)

6/8 7
 dus - - t̄ān r̄ā ko - jā ko - nī mah - rum

2/4
 2/2
 3/4

6/8 7
 to ke bā doš - ma - nān na - zar dā - rī

2/4
 2/2
 3/4

مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد

- u - u - - u u - u - u - -

(سعدی)

نابرده رنج گنج میسر نمی شود

- u - u - - u u - u - u - -

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

6/8 7
 nā - bor - de ranj ganj mo - yas - sar ne - mī - ša - vad

2/4
 2/2
 3/4

نوعی دیگر

نووعی دیگر

moz - dān ge - refi jā - ne ba - rā - dar ke kār kard

در مصراع اول، هجای کوتاه «م» در کلمه میسر» (در میزان بندی 3/4) با کشش «چنگ» به کار برده شده است که به نسبت ریتم های قبل و بعد از آن می تواند پذیرفته شود. ضمناً اشعار بیشین و زیرین را در ریتم ها و میزان بندی های دیگر نیز می توان نوشت.
شعری دیگر:

زین هر دو نام ماند چو سیمرخ و کیمیا
- u - u - - u u - u - u - -

منسوخ شد مروت و معدوم شد وفا
- u - u - - u u - u - u - -

(عبدالواسع جیبلی)

نووعی دیگر

man - sux šod mo - rov - va - to maq - dum šod va - fā

نووعی دیگر

zīn har do nān mānd čo sī - mor - qo kī - mi - yā

پرنیان هفت رنگ اندر سر آرد کوهسار
- u - - - u - - - u - - - u - -

چون پرنده^(۸) نیلگون بر روی پوشد مرغزار
- u - - - u - - - u - - - u - -

(فرخی، از قصیده داغگاه)

گرچه در میزان بندی 8/8 شعر بالا، ریتم موسیقایی هجای «بلند + کوتاه» با ریتم هجای «بلند» برابر افتاده است، ولی باید توجه داشت که در میزان بندی 4/4 این نارسایی رفع شده و با به کارگیری کشش «سفید» برای هجاهای کشیده «نیل، روی، مرغ، هفت و کوه» امتداد بیشتری برای این هجاها در نظر گرفته شده است. زیرا ریتم این گونه کلمات (به دلیل ادغام هجاهای بلند و کوتاه) کشش بیشتری را طلب می کند و این مطلب با در نظر گرفتن نت هایی با کشش زیادتر (طبق نمونه داده شده) تأمین می شود. بنابراین، نت «سیاه» در میزان 8/8 برابر با هجای ادغام شده «بلند + کوتاه» نیست، بلکه در صورت لزوم نت «سفید» یا «سیاه نقطه دار» می تواند به تناسب کشش های منظور شده در میزان 4/4، گویای چنین امتدادی باشد. ضمناً باید یادآوری شود که در مصراع اول شعر یادشده به جز یک مورد بقیه هجاها «بلند» یا «کشیده» است که در میزان بندی 4/4 به خوبی مشخص است.

نمونه های دیگر:

از کوه بر شدند خروشان سحاب^(۹)ها غلطان شدند از بر البرز آبها
 - U - U - - U U - U - U - - - U - U - - U U - U - U - -

(محمودخان صبا)

دو ایر بانگزن گشت از دو سوی آسمان پیدا به هم ناگاه پیوستند و بر شد از دو سو غوغا
 - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U - - - U

(سیدمی اصفهانی)

شعر بالا از جمله ابیاتی است که اگر طبق ریتم یابی ذهنی آن را در میزان 6/8 قرار دهیم، بعضی هجاهای «بلند» آن در جای هجای «کوتاه» قرار می‌گیرد. بدین سبب، میزان 6/8 نوشته شده کم و بیش مرتبط با میزان 2/4 است. ضمناً در مواردی که بنا به اختیارات شاعری هجای «کوتاه» به جای «بلند» به کار برده شده، استفاده از آن در میزان‌های 2/4، 6/8 ضروری به نظر نرسید و ریتم موسیقایی هجاهای «ر» در «دوایر» و «ی» در «دو سوی» کوتاه منظور شده است. ولی در میزان 3/4 (سطر اول) این موضوع رعایت شده و برای دو هجای مزبور ریتم «بلند» در نظر گرفته شده است.

جهان بگشتم و دردا به هیچ شهر و دیار نیافتم که فروشند بخت در بازار
 - UU - U - U - - UU - U - U - - U - U - UU - U - U

(عُرفی شیرازی)

نوایی دیگر

ja-hān be-gaš - ta-mo dar - dā be hič- šah - ro di - yār

نوایی دیگر

na-yāf - tam ke fo - ru - šand baxt - dar bā - zār

یادآوری ۱) میزان بندی ۶/۸ شعر بالا (سطر اول) به ویژه در میزان های دوم و چهارم و مشابه آن در مصراع دوم، بیشتر مناسب میزان بندی ۳/۴ است، به این علت میزان بندی ۶/۸ (نوعی دیگر) اصولی تر به نظر می رسد. به خصوص که در میزان های یاد شده دو چنگ هجای کوتاه در وسط میزان (-UU-) قرار گرفته است.

یادآوری ۲) به ترتیبی که در مصراع دوم (میزان بندی ۶/۸) منظور شده است، می توان برای هجای «شند» در کلمه «فروشد» کشش کمتری منظور کرد. این مورد از جمله امکاناتی است که آهنگساز می تواند بنابه ضرورت و تشخیص خود به شکل های مختلف آن را به کاربرد.

یادآوری ۳) به طوری که دیده می شود در صفحه قبل به جای چهار هجای آخر مصراع اول «-UU-» سه هجای بلند (- -) در پایان مصراع دوم آمده است که نشان دهنده آن است که شاعر به جای دو هجای کوتاه (ماقبل آخر مصراع اول)، یک هجای بلند (ماقبل آخر مصراع دوم) به کار برده که از اختیارات شاعری است و در ریتم های موسیقایی نیز برای پیروی از شعر، به همین ترتیب عمل شده است.

به هر دیار که رفتیم به هر چمن که رسیدیم
 به آب دیده نوشتم که دوست جای تو خالی است
 - - U U - U - U - - U - U - U - - U U - U - U - - U - U - U

نوایی دیگر

be har di - yār ke raf - tam be har ča - man ke re - sī - dam

نوعی دیگر

be ā - be dī - de ne - veš - tam ke dust - jā - ye to xā - list

در این شعر نیز مانند شعر پیشین، میزان بندی 8/8 (نوعی دیگر)، مناسب تر از وزن 6/8 معمولی آن است. ضمن اینکه برای تأمین کشش بیشتر برای هجای «پار» در کلمه «دیار» (مصراع اول، سطر سوم) میزان بندی 2/4 تبدیل به 3/4 شده است که باید گفت در موقع ساختن ملودی برای شعر مزبور نیز می توان تغییرات دیگری را در ریتم ها و میزان بندی به کاربرد. شعری دیگر که در آخر هر مصراع یک هجای بلند کمتر از شعر پیشین دارد:

قلندران حقیقت به نیم جو نسخرند قبای اطلس آن کس که از هنر عاری است (حافظ)

- - - u - u - - - u u - u - u - u u - u - u - - - u u - u - u

qa - lan - da - rā - ne ha - qi - qat be nim jow na - xa - rand

qa - bā - ye at - la - se ān kas ke az ho - nar ā - rist

به طوری که دیده می شود هجای «عا» در کلمه «عاری» (در آخر مصراع دوم) هجای بلند است که به جای دو هجای کوتاه «د/خ» در کلمه «نسخرند» (آخر مصراع اول) به کار برده شده که باید گفت همه این موارد از اختیارات شاعری است و در موسیقی نیز به همین ترتیب عمل شده است.

کاربرد سکوت

استفاده از سکوت های کوتاه یکی از تمهیداتی است که می توان در تصنیف قطعات آوازی و نیز برای تنظیم ضرب های میزان به کاربرد، مشروط بر آنکه سکوت، میان بخشی از کلمه به کار نرود و کم و بیش موسیقی درحالت تعلیق واقع شود تا شنونده در انتظار شنیدن ادامه جمله تصنیف شده قرار گیرد. برای مثال، در میزان بندی 2/4 شعر بالا پس از

بیان بخش کوتاهی از شعر: «قلندران حقیقت»، سکوتی به کاربرده شده، گرچه کوتاه است ولی شنونده منتظر شنیدن ادامه آن می‌باشد: «به نیم جو نخرند»، «قبای اطلس آن کس»... «که از هنر عاری است». البته سکوت‌های بلندتر نیز در مواردی قابل استفاده است که هر موسیقی‌دانی با توجه به سوابق آموزشی و نیز ذوق و سلیقه خود می‌تواند از آنها بهره بگیرد مشروط بر آنکه ارتباط معنا و مفهوم شعر از بین نرود.

مستزاد

یکی از فرم‌هایی که در سرودن اشعار به کار می‌رود «مستزاد» است که با رعایت قواعدی پس از هر مصراع چند کلمه اضافه می‌شود. در موسیقی نیز می‌توان به همان ترتیب ریتم آنها را در نظر گرفت. برای نمونه می‌توان شعر زیر را مورد نظر قرار داد:

دوشینه پی گلاب می‌گردیم، در طُرفِ چمن
افسرده گلی میان گل‌ها دیدم، می‌سوخت چومن
گفتم که چه کرده‌ای چرا می‌سوزی ای یار عزیز؟
گفتا که درین چمن دمی خندیدم، پس وای به من!

du - šī - ne pe - ye go - lāb - mi - gar - dī - dam, da tar - fe ča - man
af - sor - de go - ī mi - yā - ne gol - hā dī - dam, mī - suxt čō - man
gof - tam ke če kar - de - ī če - rā mī - su - zī ey yā - re a - zīz
gof - tā ke da - rīn ča - man da - mī xan - dī - dam, pas vāy be man

ریتم موسیقایی شعر فوق برابر وزن اصلی آن است که مانند همه اشعار می‌توان ریتم‌ها و میزان‌بندی‌های دیگری را نیز برای آن در نظر گرفت.

* * *

به طور کلی بحث و بررسی بحرهای مختلف اوزان شعر کلاسیک فارسی مفصل است. گرچه در سالهای گذشته، ریتم موسیقایی کلیه بحرهای مختلف^(۱۰) را با نمونه‌ای از اشعار آنها مورد بررسی قرار داده و در جزواتی مدون کرده‌ام، ولی به نظر می‌رسد کسانی که تا این مرحله موضوع ریتم اشعار را - با توجه به شناخت هجاهای گوناگون - دنبال کرده‌اند، می‌توانند با برابری هجاهای کوتاه و بلند اشعار، ریتم آنها را به درستی در موسیقی منظور کنند. بنابراین، بحث و بررسی درباره ریتم شعر کلاسیک فارسی به همین مقدار بسنده می‌گردد.

گفتنی است، ضمن تبادل نظرهایی که با برخی دوستان و استادان درباره موضوعات مختلف این نوشتار صورت گرفت، برخی توصیه کردند که چون در عروض معمولاً ارزش هجای بلند دو برابر هجای کوتاه به حساب می‌آید، بهتر است در

ارتباط کلام با موسیقی نیز چنین نسبتی رعایت شود. چون ممکن است برخی افراد و علاقه‌مندان دیگر نیز نظرات مشابهی داشته باشند، لازم است یادآوری شود که چون تصنیف قطعات آوازی مقوله‌ای هنری است، می‌بایست ارایه راه‌های عملی در جهتی قرار گیرد که جنبه هنری آن بیشتر تأمین شود. به همین دلیل هرگز توصیه نشده است که برای یک هجای معین کشش موسیقایی معینی به کار برده شود، زیرا در آن صورت آهنگ‌های تصنیف شده به صورت الگویی ماشینی و مقوله‌ای ریاضی درخواهد آمد. برای مثال اگر در همه قطعات آوازی برای هجای بلند فقط از یک ریتم معین استفاده شود، نه تنها کار هنری صورت نگرفته است، بلکه همه آهنگ‌های ساخته شده بر روی یک شعر و حتی اشعار مختلف از نظر ریتم یک شکل و یکنواخت خواهد شد و به این ترتیب از ارزش هنری اثر کاسته می‌شود. لذا بنا به نیاز آهنگ، ذوق و سلیقه آهنگساز و رعایت قواعد و شرایط لازم می‌توان دگرگونی‌های منطقی را در خلق اثر پذیرفت و به کار گرفت؛ مشروط بر اینکه مصنف از آگاهی لازم و بلوغ هنری در این زمینه برخوردار باشد.

پی‌نوشت‌ها :

- ۱- سرعت (تمپوی) ریتم‌های نوشته شده به طور معتدل در نظر گرفته شود.
- ۲- به طور معمول، اعداد کسر میزان فقط در ابتدای قطعه منظور می‌شود و نیازی به تکرار آن در حامل‌های بعد نیست، مگر در شرایطی که تغییری در آنها پیش آید. ولی در نمونه‌های این گفتار چون از ابتدا میزان‌بندی‌های مختلفی برای یک بیت شعر ارایه شده است، به منظور تداوم هر یک از آنها در حامل بعد، اعداد کسر میزان در داخل پرانتز تکرار شده است.
- ۳- در برخی نسخه‌ها «کشتی شکستگانیم» ثبت شده است.
- ۴- معمولاً کلمه «دُر» بدون تشدید تلفظ می‌شود. ولی اگر به صورت «دُر و دینار» به کار رود با تشدید خواهد بود. مانند بَر و بحر، قَر و شکوه.
- ۵- آوانویسی کلمه «جمع و» از جمله مواردی است که باید از حرف «ق» به جای «ع» استفاده شود، در غیر این صورت «جم و» خوانده خواهد شد.
- ۶- در برخی نسخه‌ها «به خوبی نسبت به ماه» ثبت شده است.
- ۷- «دشمن این» نیز ثبت شده است.
- ۸- حریر
- ۹- ابر
- ۱۰- براساس کتاب وزن شعر فارسی از دکتر پرویز ناتل خانلری.